

ILM FAN XABARNOMASI

Ilmiy elektron jurnali

"MAHZAN UL-ASROR" FALSAFIY-DIDAKTIK RUHDAGI DOSTON

ФИЛОСОФСКО-ДИДАКТИЧЕСКАЯ ПОЭМА "МАХЗАН УЛЬ-АСРОР"

THE PHILOSOPHICAL-DIDACTIC POEM "MAHZAN UL-ASROR"

Ne'matova O'g'iloy Akram qizi

Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning "Mahzan ul-asror" falsafiy-didaktik dostoni tahlil qilinadi. Doston XV asr o'zbek adabiyotining muhim namunasi sifatida o'rganiladi. Maqolada asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, tuzilishi, mavzu va obrazlar tizimi tadqiq etiladi. Shuningdek, dostonning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni va ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Haydar Xorazmiy, "Mahzan ul-asror", falsafiy-didaktik doston, XV asr o'zbek adabiyoti, tasavvuf, axloqiy-ta'limiy g'oyalar

Аннотация: В данной статье анализируется философско-дидактическая поэма Хайдара Хорезми "Махзан уль-асрор". Произведение исследуется как важный образец узбекской литературы XV века. В статье рассматриваются идейно-художественные особенности, структура, система тем и образов поэмы. Также освещается место и значение произведения в узбекской классической литературе.

Ключевые слова: Хайдар Хорезми, "Махзан уль-асрор", философско-дидактическая поэма, узбекская литература XV века, суфизм, морально-дидактические идеи

Abstract: This article analyzes the philosophical-didactic poem "Mahzan ul-asror" by Haydar Khorezmi. The work is studied as an important example of 15th-century Uzbek literature. The article examines the ideological and artistic features, structure, system of themes and images of the poem. It also highlights the place and significance of the work in Uzbek classical literature.

Keywords: Haydar Khorezmi, "Mahzan ul-asror", philosophical-didactic poem, 15th-century Uzbek literature, Sufism, moral-didactic ideas.

KIRISH

XV asr o'zbek adabiyoti tarixida Haydar Xorazmiyning "Mahzan ul-asror" dostoni alohida o'rin tutadi. Bu asar o'z davrining muhim ijtimoiy-axloqiy, falsafiy-irfoniy qarashlarini badiiy aks ettirgan nodir namuna hisoblanadi. Dostonning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini, tuzilishi va obrazlar tizimini o'rganish orqali XV asr o'zbek adabiyotining yetakchi tendentsiyalarini aniqlash mumkin.

Ushbu tadqiqotning maqsadi "Mahzan ul-asror" dostonining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini, tuzilishi va obrazlar tizimini tahlil qilish hamda asarning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni va ahamiyatini yoritishdan iborat.

USULLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tahliliy va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. "Mahzan ul-asror" matnining qo'lyozma va nashr nusxalari o'rganildi. Shuningdek, doston haqidagi ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi.

Haydar Xorazmiy va uning "Mahzan ul-asror" dostoni haqida E.E.Bertels [1], A.Hayitmetov [2], B.Valixo'jayev [3], N.Komilov [4] kabi olimlarning tadqiqotlari mavjud. Bu asarlar dostonni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

E.E.Bertels o'zining "Navoi i Jami" asarida "Mahzan ul-asror"ni Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror" dostoni bilan qiyoslab o'rgangan [1]. A.Hayitmetov "O'zbek adabiyotida Nizomiy an'analari" monografiyasida dostonni Nizomiy va Xusrav Dehlaviy an'analari kontekstida tahlil qilgan [2]. B.Valixo'jayev esa "O'zbek epik poeziyasi tarixidan" kitobida "Mahzan ul-asror"ning janr xususiyatlarini tadqiq etgan [3]. N.Komilov "Tasavvuf" kitobida dostonning tasavvufiy mohiyatini yoritgan [4].

NATIJALAR

"Mahzan ul-asror" dostoni 1409-1414-yillar oralig'ida yaratilgan. Asar Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror" dostoniga javoban yozilgan. Haydar Xorazmiy o'z asarini temuriylardan Sulton Iskandar Sheroziyga bag'ishlagan [5, p. 142].

Doston 639 baytdan iborat bo'lib, aruzning sare' bahrída yozilgan. Asar an'anaviy hamd, na't va munojotdan so'ng 20 maqolat (bob)dan tashkil topgan. Har bir maqolatda muayyan axloqiy-falsafiy masala ko'tariladi va hikoyat keltiriladi [6, p. 87].

Dostonning asosiy g'oyaviy yo'nalishi komil inson tarbiyasi, adolatli jamiyat qurishga qaratilgan. Asarda insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, vatanparvarlik g'oyalari ilgari suriladi. Shuningdek, tasavvufiy-irfoniy qarashlar ham aks ettirilgan [7, p. 203].

"Mahzan ul-asror"da ramziy-majoziy obrazlar tizimi yaratilgan. Jumladan, Shoh, Darvesh, Oshiq kabi timsollarda muayyan g'oyaviy-axloqiy qarashlar mujassamlashgan [8, p. 156].

Doston badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan yaratilgan. Unda tashbeh, istiora, talmeh kabi she'riy san'atlardan unumli foydalanilgan. Asar tili obrazli va jozibador [9, p. 98].

TAHLIL VA MUHOKAMA

"Mahzan ul-asror" dostoni g'oyaviy-badiiy jihatdan XV asr o'zbek adabiyotining yetuk namunasi hisoblanadi. Unda davr uchun dolzarb bo'lgan ijtimoiy-axloqiy, falsafiy-irfoniy masalalar ko'tarilgan.

Asarning asosiy g'oyasi komil inson tarbiyasi, adolatli jamiyat qurishga qaratilgan. Bu g'oya XV asr ijtimoiy-siyosiy voqeligi bilan bog'liq edi. Temuriylar hukmronligi davrida jamiyatda adolat o'rnatish, ma'rifatli hukmdor tarbiyalash masalasi dolzarb edi [10, p. 67]. Haydar Xorazmiy o'z asarida ana shu masalalarni ko'targan.

Doston tuzilishi jihatidan Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror" asariga o'xshash. Biroq, Haydar Xorazmiy an'anaviy shaklni yangicha mazmun bilan boyitgan. Jumladan, asarda o'zbek xalqining urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini aks ettirilgan. "Mahzan ul-asror"da yaratilgan obrazlar tizimi o'ziga xos. Shoh, Darvesh, Oshiq kabi timsollarda muayyan g'oyaviy-axloqiy qarashlar

mujassamlashgan. Masalan, Shoh obrazida adolatli hukmdor g'oyasi, Darvesh timsolida komil inson ideali aks ettirilgan.

Doston badiiy jihatdan ham yuksak mahorat bilan yaratilgan. Unda tashbeh, istiora, talmeh kabi she'riy san'atlardan unumli foydalanilgan. Asar tili obrazli va jozibador. Bu xususiyatlar "Mahzan ul-asror"ni XV asr o'zbek she'riyatining nodir namunasi darajasiga ko'targan.

Asarning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni va ahamiyati katta. "Mahzan ul-asror" o'zbek adabiyotida falsafiy-didaktik doston janrining rivojiga katta hissa qo'shgan. Shuningdek, bu asar keyingi davr shoirlari ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

"Mahzan ul-asror" dostonining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish asarning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rnini yanada yaqqolroq ko'rsatadi. Doston nafaqat shaklan, balki mazmunan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Asarning g'oyaviy yo'nalishi XV asr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti bilan chambarchas bog'liq. Bu davrda Movarounnahr va Xurosonda Temuriylar sulolasi hukmronlik qilayotgan edi. Markazlashgan davlat tizimi shakllangan bo'lsa-da, o'zaro ichki nizolar, taxt uchun kurashlar davom etayotgan edi. Bunday sharoitda adolatli va ma'rifatli hukmdor g'oyasi muhim ahamiyat kasb etardi. Haydar Xorazmiy "Mahzan ul-asror"da ana shu g'oyani ilgari suradi.

Doston mazmunida tasavvufiy-irfoniy qarashlar ham keng o'rin egallagan. XV asrda tasavvuf ta'limoti jamiyat hayotida muhim rol o'ynardi. Haydar Xorazmiy o'z asarida tasavvuf falsafasining asosiy tushunchalarini badiiy talqin etadi. Jumladan, komil inson g'oyasi, nafs tarbiyasi, ruhiy kamolot masalalari dostonning yetakchi mavzularidan hisoblanadi.

"Mahzan ul-asror"ning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning milliy ruhda yozilganligidir. Haydar Xorazmiy Nizomiy an'alarini davom ettirish barobarida, asarga o'zbek xalqining urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini singdirgan. Bu esa dostonning o'quvchilar qalbiga yaqin bo'lishini ta'minlagan.

Asarning badiiy xususiyatlari ham alohida e'tiborga loyiq. Haydar Xorazmiy so'z san'atining nozik bilimdoni sifatida namoyon bo'ladi. Dostonning har bir bayti chuqur ma'no va badiiy go'zallikka ega. Muallif tashbeh, istiora, talmeh kabi she'riy san'atlardan mohirona foydalangan. Bu esa asarning badiiy qimmatini oshirgan.

"Mahzan ul-asror"ning kompozitsion tuzilishi ham o'ziga xos. Doston an'anaviy hamd, na't va munojot bilan boshlanadi. So'ngra maqolat (bob) keltiriladi. Har bir maqolatda muayyan axloqiy-falsafiy masala ko'tariladi va shu mavzuga oid hikoyat keltiriladi. Bu usul o'quvchining e'tiborini jalb qilish, g'oyani yanada ta'sirchan yetkazish imkonini bergan.

Dostonning til xususiyatlari ham diqqatga sazovor. Haydar Xorazmiy o'z davrining adabiy tilidan unumli foydalangan. Asarda arabcha va forsha so'z va iboralar ko'p uchraydi. Bu esa XV asr adabiy tilining xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, shoir xalq tiliga xos so'z va iboralarni ham qo'llagan. Bu esa asarning xalqchilligini ta'minlagan.

"Mahzan ul-asror"da yaratilgan obrazlar tizimi ham o'ziga xos. Asarda Shoh, Darvesh, Oshiq kabi ramziy obrazlar yetakchilik qiladi. Bu obrazlar orqali muallif o'z g'oyalarini ifodalaydi. Masalan, Shoh obrazi orqali adolatli hukmdor g'oyasi ilgari surilsa, Darvesh timsoli orqali komil inson ideali aks ettiriladi. Oshiq obrazi esa ilohiy ishq, ma'rifat yo'lidagi intilishni ifodalaydi.

Dostonning yana bir muhim jihati – undagi hikoyatlardir. Har bir maqolatda keltirilgan hikoyatlar g'oyat ibratli va ta'sirchan. Ular orqali muallif o'z fikrlarini yanada yorqinroq ifodalaydi. Hikoyatlarda turli tarixiy va afsonaviy shaxslar tilga olinadi, bu esa asarning qiziqarliligini oshirgan.

"Mahzan ul-asror" dostonining o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni va ahamiyati beqiyos. Bu asar o'zbek adabiyotida falsafiy-didaktik doston janrining rivojiga katta hissa qo'shgan. Haydar Xorazmiy Nizomiy an'alarini ijodiy davom ettirish barobarida, bu janrga yangicha ruh va mazmun baxsh etgan. Dostonning keyingi davr o'zbek adabiyotiga ta'siri ham katta bo'lgan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni yaratilishida "Mahzan ul-asror"ning ta'siri sezilarli. Navoiy o'z asarida Haydar Xorazmiyning ijodiy an'alarini davom ettirgan va yanada rivojlantirgan.

"Mahzan ul-asror" nafaqat badiiy, balki tarixiy manba sifatida ham qimmatlidir. Unda XV asr Movarounnahr va Xuroson hayotiga oid ko'plab ma'lumotlar aks etgan. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy ahvol, madaniy hayot, xalq turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Dostonning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati ham katta. Unda ilgari surilgan ezgulik, adolat, vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik g'oyalari hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Shu bois, "Mahzan ul-asror" bugungi kunda ham ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga ega asar sifatida qadrlanadi.

Asarning tasavvufiy-irfoniy mohiyati alohida tadqiqotni talab qiladi. Unda tasavvuf falsafasining asosiy tushunchalari badiiy talqin etilgan. Jumladan, vahdat ul-vujud (borliqning birligi) g'oyasi, fano va baqo bosqichlari, nafs tarbiyasi kabi masalalar yoritilgan. Bu jihatdan "Mahzan ul-asror" nafaqat badiiy, balki falsafiy asar ham hisoblanadi.

Dostonning tilshunoslik nuqtai nazaridan ham ahamiyati katta. Unda XV asr o'zbek adabiy tilining xususiyatlari aks etgan. Shu bois, asar tarixiy leksikologiya va grammatika sohasida ham qimmatli manba hisoblanadi.

"Mahzan ul-asror"ning qo'lyozma va toshbosma nusxalari dunyo kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu esa asarning nafaqat o'zbek, balki jahon adabiyoti xazinasiga mansub ekanligini ko'rsatadi.

"Mahzan ul-asror" dostoni o'zbek mumtoz adabiyotining nodir durdonalaridan biri hisoblanadi. U o'zining chuqur falsafiy mazmuni, yuksak badiiyati, ta'sirchan uslubi bilan ajralib turadi. Dostonni har tomonlama o'rganish XV asr o'zbek adabiyoti va madaniyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

XULOSALAR

"Mahzan ul-asror" dostoni XV asr o'zbek adabiyotining muhim yodgorligi hisoblanadi. Asarda davr uchun dolzarb bo'lgan ijtimoiy-axloqiy, falsafiy-irfoniy masalalar badiiy talqin etilgan. Doston g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan yaratilgan.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

"Mahzan ul-asror" dostoni XV asr o'zbek adabiyotining yetuk namunasi hisoblanadi.

Asarning asosiy g'oyasi komil inson tarbiyasi, adolatli jamiyat qurishga qaratilgan.

Doston tuzilishi jihatidan an'anaviy shaklga ega, biroq yangicha mazmun bilan boyitilgan.

Asarda yaratilgan obrazlar tizimi o'ziga xos bo'lib, unda muayyan g'oyaviy-axloqiy qarashlar mujassamlashgan.

"Mahzan ul-asror" badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan yaratilgan.

Doston o'zbek mumtoz adabiyotida falsafiy-didaktik janrning rivojiga katta hissa qo'shgan.

Xulosa qilib aytganda, "Mahzan ul-asror" dostoni o'zbek mumtoz adabiyotining nodir durdonasi sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu asar XV asr o'zbek adabiyotining yetakchi tendentsiyalarini o'zida mujassam etgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. М.: Наука, 1965.
2. Hayitmetov A. O'zbek adabiyotida Nizomiy an'analari. Toshkent: Fan, 1979.
3. Valixo'jayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent: Fan, 1974.
4. Komilov N. Tasavvuf. Toshkent: Movarounnahr, 2009.
5. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 1976.
6. Musaqulov A. Haydar Xorazmiy. Toshkent: Fan, 1988.
7. Aliyev S. XV asr o'zbek adabiyoti tarixi masalalari. Toshkent: Fan, 1984.
8. Jabborov N. Ma'naviyat darg'alari. Toshkent: Ma'naviyat, 2015.
9. Rustamov A. Qadimgi adabiyotimiz namunalari. Toshkent: Fan, 1980.
10. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. Toshkent: O'qituvchi, 2001.